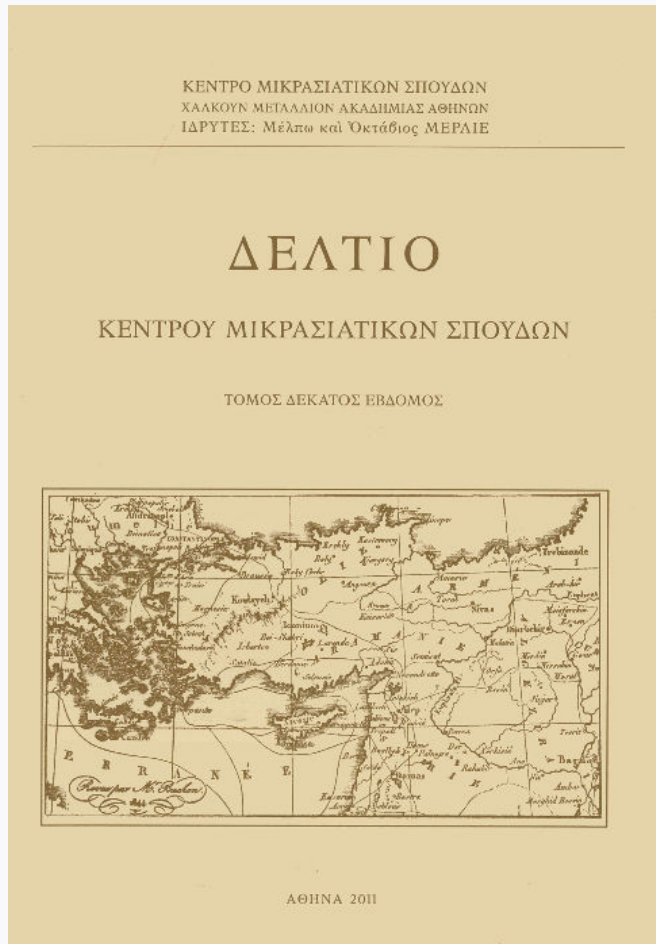

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 17 (2011)

Χρίστος Πατρινέλης (1929-2009): Στοχαστικός και Χαριείς

Ι. Κ. Χασιώτης

doi: [10.12681/deltiokms.2](https://doi.org/10.12681/deltiokms.2)

Copyright © 2015, Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Χασιώτης Ι. Κ. (2011). Χρίστος Πατρινέλης (1929-2009): Στοχαστικός και Χαριείς. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 17, 11–26. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.2>

ΧΡΙΣΤΟΣ ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ (1929-2009):
ΣΤΟΧΑΣΤΙΚΟΣ ΚΑΙ ΧΑΡΙΕΙΣ¹

του *I. Κ. Χασιώτη*

Τὴν ἀνοιξη τοῦ 1962, πρὶν καλὰ καλὰ ἔρθει ὁ διορισμὸς μου ὡς βοηθοῦ τῆς ἔδρας τῆς Ἱστορίας τῶν Μέσων καὶ Νεώτερων Χρόνων τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ἐπισκέφτηκα τὸ Μεσαιωνικὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τὸ μετέπειτα Κέντρο Ἐρευνας τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ. Ἦταν ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ἔμπαινα σὲ ἐρευνητικὸ κέντρο (ἢ ὡς τότε ἀντίστοιχη μικρὴ φοιτητικὴ ἐμπειρία μου ἀφοροῦσε μόνον μοναστηριακὲς βιβλιοθηκὲς). Ἀλλὰ ἡ κάθοδος ἐκεῖνη (γιατὶ περὶ καθόδου ἐπρόκειτο) στὰ ἀνήλιαγα ὑπόγεια τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ὅπου στεγαζόταν τότε τὸ οὐσιαστικὰ ἄγνωστο σὲ μένα Μεσαιωνικὸ Ἀρχεῖο, ἔμελλε νὰ μοῦ ἀνοίξει τὴν πόρτα σὲ ἕναν νέο κόσμο, ἐντάσσοντάς με σὲ ἕναν κύκλο σημαντικῶν ἀνθρώπων, μὲ τοὺς ὁποίους δὴ συμμεριζόμουν στὰ ἐπόμενα χρόνια ὄχι μόνον τὶς ἐπιστημονικὲς καὶ ἀκαδημαϊκὲς μου περιπέτειες, ἀλλὰ καὶ πολλὰς ἀτομικὲς καὶ οἰκογενειακὲς χαρὲς καὶ ἀγωνίες. Μπαίνοντας μὲ κάποιον φόβο, εἶναι ἀλήθεια, στὸ μικρὸ ἐκεῖνο «ἄντρο», βρῆκα νὰ ἐργάζονται, στριμωγμένοι σὲ μικρὰ φθαρμένα γραφεῖα, ἀνάμεσα σὲ μεταλλικοὺς φοριαμοὺς καὶ σωροὺς φακέλων, οἱ «συντάκτες» (ὅπως ὀνομάζονταν τότε οἱ ἐρευνητὲς) τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου· ἀξιόλογες προσωπικότητες, ὅπως διαπίστωσα σύντομα, καὶ ἐπιβλητικὰ «ἀναστήματα», ὅπως ἀποδείχτηκε, στὴ μικρὴ ἀκόμα κοινότητα τῶν ἱστορικῶν τῆς μεταπολεμικῆς Ἑλλάδας. Καὶ ἀπὸ τοὺς ἀπλοὺς καὶ ὡραίους ἐκείνους ἀνθρώπους ξεχώρισε ἕνας ξερακιανός, ὡσὰν μορφὴ βυζαντινῆς ἀγιογραφίας, ἐρευνητῆς, ὁ νεότερος ἀπὸ ὅλους, ποὺ ἔσπευσε

1. Τὸ κείμενο αὐτὸ διαβάστηκε στὸ φιλολογικὸ μνημόσυνο τοῦ Χρίστου Πατρινέλη, ποὺ ὀργάνωσε τὸ Τμῆμα Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στὶς 9 Δεκεμβρίου 2010 στὴν Αἴθουσα Τελετῶν τοῦ Παλαιοῦ Κτιρίου τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς.

νά ύποδεχτεί τόν έπαρχιώτη έπίδοξο ίστορικό και νά τόν «ξεναγήσει» στο ύλικό του κέντρο· ήταν ό Χρίστος Πατρινέλης.

Φυσικά τήν ήμέρα εκείνη πού τόν γνώρισα δέν μπορούσα νά φανταστώ ότι στο έξής και γιά μισόν αιώνα περίπου ξεμλλε νά άκολουθήσω μαζί του παράλληλη έπιστημονική και κοινή άκαδημαϊκή σταδιοδρομία· ούτε βέβαια ότι αυτός ό λιγομίλητος και φαινομενικά άπόμακρος άνθρωπος και, πάντως, έντελώς διαφορετικός χαρακτήρας άπό έμένα, δά γινόταν ένας ελικρινής φίλος και πιστός συνοδοιπόρος στην έπιστημονική διαδρομή πού είχαμε επιλέξει και οί δυό. Και πραγματικά, μαζί σχεδόν και στούς ίδιους χώρους και άπό τούς ίδιους κριτές άνακηρυχθήκαμε διδάκτορες, μαζί και άπό τά ίδια έκλεκτορικά σώματα έκλεχθήκαμε ως έπικουρικοί, έπικουροι και πρωτοβάθμιοι καθηγητές, μαζί συναποφασίσσαμε τίς άκαδημαϊκές μας έπιλογές (ιδιαίτερα τίς δύσκολες και τίς τραυματικές), μαζί συμπλεύσαμε και στίς έκπαιδευτικές δραστηριότητες τής Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και του μετέπειτα Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας. Δέν ήταν άλλωστε τυχαίο και τó γεγονός ότι και οί δυό στηριχθήκαμε, στα πρώτα βήματά μας, στον ίδιο «μέντορα», τόν άείμνηστο Μανούσο Μανούσακα (1914-2003), ό όποιος τελικά έπηρεάσε άποφασιστικά και τά έρευνητικά μας ένδιαφέροντα και, κυρίως, τήν άκαδημαϊκή μας άνέλιξη.

Άπό αύτή τήν κοινή πορεία δύο έντελώς διαφορετικών χαρακτήρων—πού σέ μιάν ίστορική έπισκόπηση του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου μας χαρακτηρίστηκε έπιγραμματικά ως «παραγωγική σύνθεση άντιθέσεων», και πού, τó σπουδαιότερο, δέν τή σκίασε καμιά άπολύτως διχογνωμία— έγώ προσωπικά άποκόμισα πολλά και σημαντικά. Πιστεύω ότι τó ίδιο ίσχύει και γιά όλους όσοι είχάν τήν τύχη νά συνεργαστούν μαζί του στον Τομέα, στο Τμήμα, στη Σχολή, στο Πανεπιστήμιο και έξω άπό αυτό.

Έξάλλου, ό Χρίστος Πατρινέλης είχε προηγηθεί και στη μάθηση και στην έρευνα και, όπωσδήποτε, και στην έπιστημονική του άναγνώριση: Τό 1956, έχοντας ήδη πάρει (τό 1952) τó πτυχίο του τής Θεολογικής Σχολής του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, έγινε δεκτός με ύποτροφία στη Σχολή Ιστορίας του Κρατικού Πανεπιστημίου του Ίλλινόι. Τά δύο περίπου χρόνια τής φοίτησής του στο μεταπτυχιακό τμήμα του άξιόλογου αυτού άμερικανικού Πανεπιστημίου ό Πατρινέλης εργάστηκε και ως

βοηθός έρευνητής (Research Assistant) κοντά στον Έλληνοαμερικανό Ιστορικό Deno J. Geanakoplos (1916-2007)· και μέσα σε δύο χρόνια είχε ήδη ολοκληρώσει τη μεταπτυχιακή του διατριβή (Masters) με θέμα τους πολιτικούς και πνευματικούς προσανατολισμούς του έλληνορθόδοξου κόσμου στις παραμονές και την έπαύριο της Άλωσης («Political and intellectual attitudes before and after the Fall of Constantinople, 1453», 1958). Έπιστρέφοντας στην Ελλάδα την ίδια χρονιά διορίζεται έκτακτος «συντάκτης» στο Μεσαιωνικό Άρχαιο, όπου και θα μείνει ως την έκλογή (1972) και το διορισμό του ως έπικουρικού καθηγητή της Ιστορίας της Νεωτέρας Ελλάδος στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης το 1973.

Άναταξινομώντας κανείς σήμερα τα έπιστημονικά δημοσιεύματα του Χρίστου Πατρινέλη της περιόδου εκείνης θα μπορούσε να κάνει τις έξης έπισημάνσεις: Καταρχάς στη δεκαετία του 1960 διακρίνεται για την πλούσια συγγραφική του παραγωγή. Δειγματοληπτικά μόνο σημειώνω ότι τότε δημοσίευσε γύρω στα 15 άρθρα σε έγκυρα έπιστημονικά περιοδικά, πολλαπλάσια σε έγκυκλοπαίδειες (μόνο στην *Ήθική και Θρησκευτική Έγκυκλοπαίδεια* εντόπισα πάνω από 30 λήμματα, πολλά έκτενη, όλα ενδιαφέροντα) και καμιά δεκαριά βιβλιοκρισίες και βιβλιοκριτικά σημειώματα· τότε ολοκλήρωσε και τύπωσε τη διδακτορική του διατριβή για τον Θεόδωρο Άγαλλιανό, τότε μετέφρασε στα έλληνικά δύο ξένα Ιστορικά έργα, το βιβλίο του π. Joseph Gill, *Ή Σύνοδος της Φλωρεντίας*, στα 1962, και τη μεγάλη μελέτη του καθηγητή του στο Ίλλινόι Deno Geanakoplos, *Έλληνες λόγιοι εις την Βενετίαν. Μελέται επί της διαδόσεως των έλληνικων γραμμάτων από του Βυζαντίου εις την Δυτικήν Ευρώπην*, στα 1965 (με δικές του μάλιστα συμπληρώσεις). Στην παραγωγικότητα βέβαια της δεκαετίας του 1960 θα πρέπει να προσμετρηθεί και η δημιουργία, μετά το γάμο του το 1960 με τη Νίκη Πανᾶ, της ωραίας οικογένειάς του, με τη γέννηση, λίγα χρόνια αργότερα, της Μελπομένης και της Αλεξάνδρας.

Άλλά στην ίδια εποχή θα πρέπει να αναχθεί και η άποκρυστάλλωση δύο τουλάχιστον χρονολογικών και θεματολογικών άξόνων στα έρευνητικά του ενδιαφέροντα: ή κρίσιμη και «σκοτεινή» περίοδος μεταξύ των μέσων του 15ου και του 17ου αιώνα, αλλά και το μέγιστο (για τη μετέπειτα πορεία του Νέου Έλληνισμού) ζήτημα των ιδεολογικών διεργασιών που σημειώθηκαν κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία, ιδιαίτερα στην εκκλησιαστική και πνευμα-

τική ηγεσία του Γένους. Σημαντικό ρόλο, βέβαια, στις προσεγγίσεις αυτές έπαιξε και η στέρεη φιλολογική και θεολογική του κατάρτιση, και, φυσικά, η έξοικειώσή του τόσο με τη διεθνή βιβλιογραφία, όσο και με τις βοηθητικές επιστήμες της Ιστορίας (Παλαιογραφία, Διπλωματική κ.λπ.). Πρώιμα δείγματα αυτής της εξοικείωσης (άπροσπέλαστης ακόμα και σήμερα για πολλούς) ήταν η έκδοση το 1961 μιᾶς έτοιμης από το 1958 και τολμηρῆς, για τὴν ἐποχὴ του καὶ τὴν ἡλικία του, ἐργασίας: ἡ καταγραφή ὄλων τῶν Ἑλλήνων κωδικογράφων τῶν χρόνων τῆς Ἀναγέννησης, ὡς οὐσιαστικὸ καὶ ἔγκυρο συμπλήρωμα στὸν κλασικὸ κατάλογο τῶν Marie Vogel καὶ Viktor Gardthausen, *Die Griechischer Schreiber des Mittelalters und der Renaissance* (Λειψία 1909). Ὅσοι ἔχουν ἔστω καὶ περιστασιακὰ ἀσχοληθεῖ με τὴν κλασικὴ καὶ βυζαντινὴ φιλολογία, ἀλλὰ, κυρίως, με τὴν ἱστορία τῆς διάδοσης τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη, εἶναι σὲ θέση νὰ ἐκτιμῆσουν τὴ συμβολὴ τῆς (ἀξεπέραστης ὡς σήμερα) ἔρευνας τοῦ Χρίστου Πατρινέλη, ἡ ὁποία δικαιώθηκε ἀκόμα καὶ ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἔσπευσαν νὰ τὴ συμπληρώσουν (ἀνάμεσα στοὺς πρώτους καὶ δύο διεθνῶς ἀναγνωρισμένοι παλαιογράφοι, με ἀσύγκριτα ἀμεσότερη πρόσβαση στὶς σχετικὲς πηγές, ὁ παλαίμαχος διαπρεπῆς κωδικολόγος τοῦ Λέιντεν Karel Adriaan de Meyier καὶ ὁ εἰδικευμένος στὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα «Scriptor» τοῦ Βατικανοῦ Msgr. Paul Canart). Ἀκολούθησαν στὰ ἐπόμενα δύο χρόνια ἡ ὑποδειγματικὴ, σχολιασμένη ἐκδοση τῶν πατριαρχικῶν καὶ ἄλλων ἐγγράφων (τοῦ τέλους τοῦ 16ου αἰῶνα καὶ τῶν πρώτων χρόνων τοῦ 17ου) τοῦ κώδικα τοῦ Μεγάλου Λογοθέτου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου Ἰέρακα καὶ ἡ ἀλληλογραφία (κατὰ τὴν περίοδο 1494-1503) τοῦ συνεργάτη τοῦ Ἄλδου Μανουτίου, Ἰωάννου Γρηγοροπούλου, με μερικὸς ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους Ἑλληνας λογίους τῆς ἐποχῆς (ἡ τελευταία ἐργασία ἀπὸ κοινῶν με τὸν τότε προϊστάμενό του, ἀλλὰ ἐξαιρετικὰ ἐπιφυλακτικὸ σὲ συνεργασίες, Μανούσασκα).

Τὴ χρονιά, λοιπόν, τῆς γνωριμίας μας (1962), ὅταν ἐγὼ θρῖσκομουν ἀκόμα στὸ στάδιο τῶν βιβλιογραφικῶν ἀποδελτιώσεων, ὁ μετρημένος, συνεσταλμένος νεαρὸς συντάκτης τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου ποὺ με ὑποδέχτηκε εἶχε οὐσιαστικὰ ἀναγνωριστεῖ ὡς ἔγκυρος ἐρευνητής, ἰδιαίτερα τῆς ἱστορίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου κατὰ τὴν πρώιμη Τουρκοκρατία. Καὶ ἡ ἐγκυρότητά του αὐτὴ παρέμεινε ἀδιαμφισβήτητη ὡς τὸ κλείσιμο

τῆς συγγραφικῆς του σταδιοδρομίας, ποῦ δὲν ἦταν, βέβαια, ἄλλο ἀπὸ τὸ βιολογικὸ τέλος τοῦ κύκλου τῆς ζωῆς του.

Ἀλλὰ δὲν ἦταν μόνον αὐτό. Ὁ Χρῆστος Πατρινέλης ἀπὸ τὰ νεανικά του χρόνια ἔδειξε καὶ τὶς σταθερὲς ἀρετὲς τῶν ἐργασιῶν του: λακωνικός, ἀλλὰ περικεκτικὸς καὶ σαφῆς στὸν ἱστορικό του λόγο, καί, ὅπου χρειαζόταν, ἐπιλεκτικὰ γλαφυρός· ἀρκετὰ τολμηρός καὶ στὴν ἐπιλογὴ τῶν θεμάτων καὶ στίς ἀναλύσεις του, ἀλλὰ πειστικός (ἀκόμα καὶ σὲ ἐπιστημολογικὰ ὀλισθηροὺς χώρους). Ἐνδεικτικὰ μόνον σημειῶνω ὅτι μὲ τὶς ἔρευνές του ἀνέτρεψε μερικὰ ἱστορικὰ δεδομένα, ποῦ εἶχαν στηριχθεῖ σὲ μελέτες καθιερωμένων ἱστορικῶν, ὅπως π.χ. ἡ ἀπόρριψη τῆς πατρότητας ἢ καὶ τῆς ὑπαρξῆς ἀκόμα μερικῶν ἔργων τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη (1960), ἢ τῆς δῆθεν γνώσης τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς λατινικῆς ἀπὸ τὸν Μεχμέτ Β΄ τὸν Πορθητὴ (1972) ἢ τῆς δῆθεν ὑπηρεσίας τοῦ Κυριακοῦ Ἀγκωνίτη στὴν αὐλὴ τοῦ ἴδιου σουλτάνου, ἢ ταύτιση τοῦ Θεοδώρου Ἀγαλλιανοῦ μὲ τὸν Θεοφάνη Μηδεῖας, οἱ ἐπιτυχημένες χρονολογήσεις καὶ ἀναχρονολογήσεις πατριαρχικῶν καὶ ἐπισκοπικῶν θητειῶν, καί, ὅταν χρειαζόταν, οἱ τεκμηριωμένες ἀναιρέσεις ἱστορικῶν μύθων, μὲ πῖθι πρόσφατη τὴν πολυσυζητημένη περίπτωση τοῦ «κρυφοῦ σχολειοῦ» (2005). Τελικά, διαβάζοντας τὶς μελέτες τοῦ Πατρινέλη, ποῦ ἀφοροῦν π.χ. τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία καὶ τὴν ἄμεσα συνδεδεμένη μαζί της ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς παιδείας στὰ χρόνια τῆς πρώιμης Τουρκοκρατίας, ἀλλὰ καὶ ἔχοντας ὑπόψη τὸν τρόπο τῆς δουλειᾶς του καὶ τὴν ὑποδειγματικὴ λιτότητα τῆς ζωῆς του (ποῦ κινοῦνταν σὲ ἀσκητικὰ σχεδὸν ἐπίπεδα, ἀκόμα καὶ μέσα στὴν πλουσιοπάροχα προσφερόμενη θαλαπρωρὴ τῆς οἰκογένειάς του), εἶχα μερικὲς φορές τὴν αἴσθηση ὅτι εἶχα νὰ κάνω μὲ ἕναν ἐκσυγχρονισμένο Μανουὴλ Γεδεών (1851-1943), γιὰ νὰ μὴν πῶ, ὑπερβάλλοντας βέβαια, ὅτι εἶχα μπροστά μου ἕναν *Gedeon redivivus*· δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ συχνὰ αἰρετικὸς «Μέγας Χαρτοφύλαξ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου» καὶ τὸ πληθωρικό του ἔργο βρῆκαν τὴν ἀρμόζουσα ἱστοριογραφικὴ τους καταξίωση στίς βιογραφικὲς καὶ βιβλιογραφικὲς ἀναζητήσεις τοῦ Χρῆστου Πατρινέλη. Ἡ πολυσέλιδη ἀναλυτικὴ ἀναγραφὴ τῶν δημοσιευμάτων τοῦ Μανουὴλ Γεδεών, μιὰ ἐργασία τοῦ 1969 (ἀνατυπωμένη καὶ συμπληρωμένη τὸ 1997), συνιστᾷ ὑποδειγματικὸ ἐργαλεῖο ἔρευνας, ἐπειδὴ δὲν περιορίζεται μόνον στὴν παράθεση τίτλων, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀναλυτικὴ περιγραφή ἢ καὶ τὴ θεματολογικὴ διασταύρωση τῶν ιδιόμορφων ἔργων τοῦ μεγάλου «χρονο-

γράφου». Ανάλογα χαρακτηριστικά θα μπορούσε κανείς να διακρίνει και σε μίαν από τις πρώτες βιβλιογραφικές του εργασίες: την καταγραφή στα 1964 τών διάσπαρτων δημοσιευμάτων ενός άκομα πολυγραφότατου «Φαναρώτη» ιστοριοδίφη, του «ἄρχοντος διδασκάλου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας» Βασιλείου Α. Μυστακίδου (1859-1933).

Ἐξάλλου, ὅποιος ξεφυλλίζει προσεκτικὰ τὶς μελέτες τοῦ Πατρινέλη μπορεῖ νὰ διακρίνει στὴ θεματολογία, στὶς διορθωτικὲς του παρεμβάσεις καὶ στοὺς σχολιασμοὺς τῶν πηγῶν (κυρίως στὶς ὑποσημειώσεις) ἢ ἀκόμα καὶ σὲ κοφτὲς ἢ ὑπαινικτικὲς φράσεις, διάσπαρτες στὶς ἱστορικές του ἀναλύσεις, τὸ στοιχεῖο τῆς πρωτοτυπίας, συνδυασμένο μὲ ἐκεῖνο τῆς νεωτερικῆς προσέγγισης (ὅπου βέβαια αὐτὴ ἐπιβαλλόταν ἀπὸ τὶς πηγές). Ἡ γενικότερη ἀποδοχὴ τῶν θέσεών του, ἀκόμα καὶ ἀπὸ ἐκείνους ποὺ δὲν ἔστεργαν νὰ τὶς υἱοθετήσουν, ὑπογραμμίζει τὴ στέρεη τεκμηρίωση καί, συνακόλουθα, καὶ τὴν ἐγκυρότητά τους καί, φυσικά, καὶ τὶς ἄλλες ἀρετὲς τῶν δημοσιευμάτων του: τὴν ἀψογή μεθοδολογία καὶ τὴν ἐξαντλητικὴ καὶ ἐνδελεχὴ ἀξιοποίηση τῶν ἀρχαιακῶν τεκμηρίων καὶ γενικὰ τῶν πρωτογενῶν πηγῶν, ἀνεκδοτῶν ἢ καὶ δημοσιευμένων. Ἡ ἐργασία του π.χ. γιὰ τὴν ἀλληλογραφία διαφόρων Ἑλλήνων μὲ τὸν πάπα Γρηγόριο ΙΓ΄ καὶ τὸν ὑπεύθυνο γιὰ τὴν «ἀνατολική» πολιτικὴ τῆς Ἁγίας Ἐδρας Καλαβρὸ καρδινάλιο Guglielmo Sirleto (†1585) στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 16ου αἰώνα δὲν εἶναι μόνον ὑποδειγματικὴ ἀπὸ ἐκδοτικὴ ἄποψη· εἶναι καὶ ἐξαντλητικὴ στὸ σχολιασμὸ προσώπων, πραγμάτων καὶ καταστάσεων, μὲ τρόπο ποὺ δείχνει τὴν ἀνεση μὲ τὴν ὁποία κινουῦνταν ὁ συγγραφέας στὴν ἑλληνικὴ καὶ ἰταλικὴ λογιόσύνη τῆς ἐποχῆς. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπανεκδόση τῆς ἔκκλησης τοῦ μητροπολίτη Ἀπουλίας, Καλαβρίας κ.λπ. Τιμοθέου πρὸς τὸν πάπα Πίο Ε΄, τοῦ 1572, δὲν ἀκύρωσε ἀπλῶς τὶς παλαιότερες ἐκδόσεις τοῦ Σπυρίδωνος Λάμπρου καὶ τοῦ Γεωργίου Κόλια· θρῆκε (μὲ τὴν ἐκδοτικὴ ἐπιμέλεια τοῦ Πατρινέλη καὶ τὸν ὀλοκληρωμένο σχολιασμὸ τῆς) τὴν τελικὴ του καταξίωση ἕνα ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ περιεχόμενο καὶ τὸ δημῶδες γλωσσικὸ του ὕφος «πολιτικὸ» κείμενο τοῦ 16ου αἰώνα.

Οἱ δειγματοληπτικὲς αὐτὲς ἀναφορὲς σὲ ἐπιλεγμένες ἐργασίες του ἴσως δὲν δείχνουν τὴν εὐρύτητα τῶν μελετῶν τοῦ Πατρινέλη. Μὲ δύο λόγια, ὁ Χρῖστος Πατρινέλης κινουῦνταν μὲ ἀνεση σὲ ἀρκετὰ ἐπίπεδα καὶ πεδία, χρονικά, γεωγραφικά καὶ ἐπιστημολογικά. Ἀπὸ τὸν *Λόγον* τοῦ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Β΄ Παλαιολόγο στὰ τέλη τοῦ 14ου αἰώνα ὡς τὴν *Ἑλληνικὴ Νομαρχία* στὶς ἀρχὲς τοῦ

19ου· από την έσωτερική λειτουργία τῶν ἑλληνορθόδοξων κοινοτήτων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (καί μάλιστα μερικῶν ἐντελῶς παραμελημένων ἢ καί ἄγνωστων, ὅπως π.χ. τῆς Προύσας κατά τόν 15ο, 16ο καί 17ο αἰῶνα) ὡς τις ἀντίστοιχες τῆς Κεφαλονιάς καί τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας ἀπό τόν 16ο ὡς καί τόν 19ο αἰῶνα· ἀπό τοὺς Κρητικούς συλλέκτες χειρογράφων καί τις ἐκδοτικές καί φιλολογικῆς ἐπιδόσεις τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἰταλίας τοῦ 15ου καί 16ου αἰῶνα ὡς τις σχολές τῶν Σερβίων, τῆς Κοζάνης καί τῆς Σιάτιστας τοῦ 18ου καί 19ου αἰῶνα· ἀπό τις ἀντιτουρκικῆς κινήσεις καί τὴν ἀντίστοιχη χρησμολογικὴ φιλολογία τῆς πρώιμης Τουρκοκρατίας ὡς τὸ κίνημα τοῦ Ρήγα Βελεστινλή· ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἐκπαιδευτικῶν καί πνευματικῶν ἐπιδόσεων τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ ὡς τὴν ἱστορία τῆς μεταβυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς κ.λπ. Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ προστεθοῦν καί οἱ σοβαρῆς μελέτης του γιὰ τὴ δημογραφικὴ ἐξέλιξη τοῦ ἑλληνορθόδοξου στοιχείου κατά τὴν πρώιμη Τουρκοκρατία, τὴν ἱστορία, τις βιβλιοθηκῆς καί τὰ ἀρχεῖα τοῦ Ἁγίου Ὁρους (συνολικά, κατὰ μονῆς καί γιὰ ἐπιμέρους ζητήματα τῆς ἀγιορειτικῆς ἱστορίας).

Καί, τέλος, δὲν θὰ πρέπει νὰ ξεχάσουμε ὅτι, παρὰ τις διάσπαρτες μελέτες του σὲ ἐπιστημονικὰ περιοδικά, ὁ Πατρινέλης δὲν παρέλειψε νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ εὐρύτερες συνθέσεις, εἴτε αὐτὲς προορίζονταν γιὰ συλλογικοὺς τόμους (π.χ. γιὰ τὴν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν), εἴτε, περισσότερο, γιὰ τοὺς φοιτητῆς του. Καί στὸν τομέα αὐτὸ δὲν ἐπιδίωξε γενικὰ πολυσέλιδα κείμενα. Πάντως, στὰ πρῶτα δείγματα τῆς συνθετικῆς του δουλειᾶς ἀνήκει τὸ τμῆμα τοῦ μικροῦ, ἀλλὰ περιεκτικοῦ βιβλίου (τοῦ 1971) ποὺ ἐτοίμασε ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸν Ἀμερικανὸ ἱστορικὸ τῆς ἐκπαίδευσης William K. Medlin γιὰ τις δυτικοευρωπαϊκῆς καί νεοελληνικῆς ἐπιδράσεις στὴν πολιτιστικὴ καί ἐκπαιδευτικὴ ἀναγέννηση τῶν ρωσικῶν χωρῶν κατὰ τὸν 16ο καί 17ο αἰῶνα (ἓνα ἔργο ποὺ δὲν λείπει ἀπὸ καμιά σχεδὸν σοβαρὴ μελέτη τῆς πολιτιστικῆς ἱστορίας τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης). Ἀκολουθοῦν τὰ ἐπίσης συνοπτικὰ ἐγχειρίδια ποὺ ἐτοίμασε ὡς πανεπιστημιακὸς διδάσκαλος. Οἱ ἐργασίες αὐτὲς φαίνονται ἀρχικὰ ὡς γενικῆς καί ἐκλαϊκευτικῆς· ὡστόσο, συνιστοῦν, νομίζω, κι αὐτὲς συνθέσεις πρωτότυπες, κατὰ μεγάλο μέρος, ἢ ἔστω χρησιμότερες ἀκόμα καί γιὰ τοὺς ἐπαίοντες. Ἡ ἐκτίμησή μου αὐτὴ ἀφορᾷ κυρίως τέσσερα πανεπιστημιακὰ ἐγχειρίδια τοῦ Χριστοῦ Πατρινέλη: *Τὸ ἑλληνικὸ βιβλίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατία, 1474-1820* (ποὺ διανεμήθηκε δακτυλογραφημένο τὸ 1981, καί ἐπανεκδόθηκε ἀπὸ τὴν Ὑψηρεσία

Δημοσιευμάτων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης τὸ 1989 καὶ τὸ 1994), *Οἱ ἑλληνικοὶ πληθυσμοὶ κατὰ τὴν περίοδο 1453-1821* (πρωτότυπα γιὰ τὰ ἑλληνικὰ πανεπιστημιακὰ δεδομένα φροντιστηριακὰ μαθήματα ἱστορικῆς δημογραφίας, πὺ πρωτοεκδόθηκε τὸ 1982), *Συμβιβασμοὶ καὶ προσδοκίες. Οἱ ἡγετικὲς ομάδες τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Τουρκοκρατίας ἀπέναντι στοῦ ἐθνικοῦ πρόβλημα* (1988 καὶ 1990-1991) καὶ *Πρώιμη νεοελληνικὴ ἱστοριογραφία, 1453-1821* (1989, 1990 καὶ 1993). Ἀκόμα καὶ σὲ αὐτὰ τὰ ἔργα, πού, ὑποτίθεται, ἔχουν χαρακτῆρα ψυχρῆς ἢ ἔστω κωδικοποιημένης καταγραφῆς τῶν δεδομένων τῆς βιβλιογραφίας, διακρίνει κανεὶς τὶς ἀρετὲς του καὶ ὡς ἐρευνητῆ καὶ ὡς συγγραφέα καὶ ὡς πανεπιστημιακοῦ δασκάλου: τὴν ἱκανότητά του νὰ ἐπιλέγει τὸ ὑλικὸ ἐκεῖνο πὺ εἶχε ἰδιαίτερο βάρος στὴν κατανόηση τῆς ἐποχῆς καὶ τῶν ἐπιμέρους ὕψεων τῆς, τὴν ὀξύνοιά του στὴν ἀνάλυσή του, τὴν ἀφηγηματικὴ λιτότητα, συνδυασμένη πάντοτε μὲ τὴ σαφήνεια καὶ τὴν περισκεμμένη γλαφυρότητα, τὴ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση καὶ τὴν ἱστοριογραφικὴ πληρότητα καὶ –last but not least– τὴν ἔμφυτη, θὰ ἴλεγε κανεὶς, ἀποφυγὴ κάθε μορφῆς ἐπίδειξης γνώσεων ἢ ἐπιτήδευσης, σὰν αὐτὲς πὺ σχεδὸν ἀναπόφευκτα ἐπιχωρίζουν στὸν ἀκαδημαϊκὸ χῶρο. Ὁ Πατρινέλης, μὲ τὴ λακωνικότητα ἢ καὶ τὴ σιωπὴ του ἀκόμα, δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι δὲν ἐνδιαφερόταν γιὰ τὴν προβολὴ τῆς ὅποιος συμβολῆς του· ἄφηνε στοὺς ἄλλους νὰ τὴν ἐκτιμῆσουν, σὲ ὅσους τουλάχιστον εἶχαν τὶς προϋποθέσεις νὰ τὸ κάνουν.

Μὲ τὶς διαπιστώσεις αὐτὲς καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὶς ἀναφορὲς μου στὸν νεωτερικὸ χαρακτῆρα πολλῶν μελετῶν τοῦ Πατρινέλη δὲν θὰ ἤθελα, βέβαια, νὰ δώσω τὴν ἐντύπωση σὲ ἐκείνους πὺ δὲν τὸν γνώρισαν ὅτι ἀνῆκε σὲ κάποια σύγχρονη ἀναθεωρητικὴ ἱστοριογραφικὴ «σχολή». Κάθε ἄλλο: ὁ Χρῖστος Πατρινέλης, ὅπως ἄλλωστε καὶ οἱ περισσότεροὶ ἐπαγγελματίες ἱστορικοὶ τῆς γενιᾶς του, ἦταν ἐξαιρετικὰ δῦσιπτος, παρὰ τὶς ἀμερικανικὲς μεταπτυχιακὲς του σπουδές, σὲ ἀναθεωρητικὰ μοντέλα ἔρευνας καὶ ἱστορικῆς ἀνάλυσης, εἴτε ἀγγλοσαξονικῆς εἴτε καὶ γαλλικῆς προέλευσης. Ἀλλὰ δὲν τὰ ἀπέριπτε ἐξαρχῆς· τὰ μελετοῦσε καὶ προσπαδοῦσε νὰ τὰ ἀξιοποιήσει. Ἀπλῶς, ἤθελε προκαταβολικὰ νὰ εἶναι τεκμηριωμένα καὶ πειστικά, καὶ ἐπίσης σαφῆ στὴ διατύπωση καὶ γενικὰ στὸν ἱστορικό του λόγῳ. Ἡ ἀπογοήτευσή του ἦταν προφανῆς. Ἀλλὰ δὲν τὴ διαλαοῦσε· ἀπλῶς ἀρνιόταν νὰ θυσιάσει τὸν παραγωγικὸ χρόνο, τὸν δικό του καὶ τῶν μαθητῶν του, πειραματιζόμενος μὲ μερικὰ ἀμφίβολης πρωτοτυπίας προϊόντα τῆς

νεόκοπης Ιστοριογραφίας. Ἐκεῖνο, ὅμως, ποῦ τοῦ προκαλοῦσε κυριολεκτικὰ ἀπόγνωση ἦταν ἡ ἀσάφεια, ἡ πολυπλοκότητα καὶ ἡ ἐπιτήδευση τῆς γλώσσας μερικῶν σύγχρονων ἱστορικῶν μας· δὲν ἤθελε μὲ κανέναν τρόπο καὶ γιὰ καμιὰν ἀκαδημαϊκὴ σκοπιμότητα νὰ διοχετεύσει στοὺς φοιτητές του ἀκόμα καὶ ἀξιόλογα ἱστορικὰ ἔργα ποῦ ἦταν γραμμένα σὲ γλώσσα δυσξύμβλητη.

Ἄλλωστε, ὁ Πατρινέλης ἀγωνιζόταν πάντοτε –παρὰ τὸν καλοπροαίρετο καὶ ἀνεκτικό του χαρακτήρα– νὰ παραμείνει ἀπαρασάλευτα ἀντικειμενικὸς στὶς ἀκαδημαϊκὲς του κρίσεις. Δὲν μπορῶ, βέβαια, νὰ ξεχάσω τὴν ψυχικὴ δοκιμασία ποῦ τοῦ προκάλεσαν (καὶ μάλιστα στὴν ἀρχὴ τῆς πανεπιστημιακῆς του σταδιοδρομίας) μερικὲς προκλήσεις τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ του ἥθους (π.χ. σὲ ὑποψηφιότητες ποῦ ἔβρισκε σαφῶς ἀδύνατες)· οὔτε βέβαια καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ καὶ ἠθικὴ στήριξη ποῦ πρόσφερε σὲ ὄσους ἀπὸ ἐμᾶς ἐρχόμασταν ἀντιμέτωποι μὲ ἐξίσου ψυχοφθόρα συνειδησιακὰ διλήμματα.

Σήμερα, ἀναπολόντας ἀναγκαστικὰ ὅλη αὐτὴ τὴν κοινὴ πορεία μισοῦ αἰῶνα, ἔχω τὴν ἐλπίδα ὅτι ἐντοπίζω, ἔστω καὶ ἀμυδρά, τὰ ἴχνη ποῦ ἄφησε τὸ πέρασμα τοῦ Χριστοῦ Πατρινέλη ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο καὶ τὰ ἐρευνητικὰ καὶ ἐπιστημονικὰ κέντρα στὰ ὁποῖα ἐργάστηκε κατὰ περιόδους· καὶ θέλω νὰ πιστεύω ὅτι ὅλοι μας (μερικοὶ ἀκόμα στὴν τελικὴ ἀκαδημαϊκὴ καὶ ἐπιστημονικὴ μας συγκρότηση) κερδίσαμε ἀρκετὰ ἀπὸ τὴν ἀδούρητη ψυχραιμία του καὶ τὴν ἱκανότητά του νὰ ἀποδραματοποιεῖ τὰ γεγονότα (βασικὴ ἀρετὴ τοῦ ἱστορικοῦ), ἀπὸ τὴν ἡρεμία του (ἔστω καὶ συχνὰ φαινομενικὴ), τὴν ἀνεπιτήδευτη στοχαστικότητά του, τὴ σοβαρότητα καὶ κάποιαν αὐστηρότητα (πάντα διακριτικὴ ἢ ἐπιμελῶς συγκαλυμμένη), ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνθρωπιὰ καὶ τὸ πηγαῖο χιοῦμορ του. Ἰδιαίτερα γιὰ τὸ τελευταῖο θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἀναφέρει πολλά. Ἦταν ἀναμφισβήτητα ἕνας ἄνθρωπος χαριεῖς. Ὡστόσο, ἀπὸ ὅσο θυμᾶμαι, ὁ Πατρινέλης δὲν γελοῦσε· μόνον χαμογελοῦσε ἢ ὑπομειδιούσε μὲ νόημα. Διάνθιζε, βέβαια, πάντοτε τίς καυστικὲς ἀναφορές του σὲ ἀρνητικὲς καταστάσεις μὲ ἔξυπνο καὶ ἐφευρετικὸ χιοῦμορ· ἀλλὰ, τελικὰ, οἱ ἀναφορές αὐτὲς ἔπαιρναν αὐτοσαρκαστικὸ μᾶλλον χαρακτήρα καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει δὲν τραυμάτιζαν τοὺς ἄλλους.

Δὲν εἶχα τὴν πρόθεση οὔτε νὰ ἀναλύσω τὸ ἔργο τοῦ Χριστοῦ Πατρινέλη, ποῦ δὲν χωραίει βέβαια σὲ μιὰ σύντομη νεκρολογία, οὔτε, ἀκόμα λιγότερο, νὰ ψυχογραφῶσιν τὸν ἴδιο καὶ τὸ χαρακτήρα του (ποῦ δὲν εἶναι τῆς

ἀρμοδιότητάς μου). Ἀπλὰ αἰσθάνθηκα τὴν ἀνάγκη, μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτή, νὰ δώσω καταρχὴν γιὰ τοὺς νεότερους καὶ γενικὰ γιὰ ὅσους δὲν ἔτυχε νὰ γνωρίζουν τὸ ἔργο τοῦ Πατρινέλη τὸ περίγραμμα τῆς σταδιοδρομίας καὶ τὸ ἄδρὸ σκιαγράφημα ἑνὸς ἀνθρώπου ποὺ δὰ μπορούσε νὰ χρησιμεύσει ὡς ὑπόδειγμα ἐπιστημονικοῦ κύρους καὶ ἀκαδημαϊκοῦ ἤθους. Ἔχω ἐπίγνωση τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ λόγος μου ἦταν ὀπωσδήποτε ἀταίριαστος μὲ ὅ,τι δὰ ἤθελε (ἢ μᾶλλον δὲν δὰ ἤθελε) νὰ ἀκούσει γιὰ τὸν ἑαυτό του ὁ ἴδιος ὁ λιτός καὶ ὀλιγόλογος, ὁ σεμνὸς καὶ ἀνεπιτήδευτος Χρῖστος Πατρινέλης. Ἀλλὰ οἱ θλιβερὲς σκέψεις ποὺ συχνὰ μοῦ ἔρχονται στὸ νοῦ, ὅταν ἀναδεύονται μπροστά μου, ὡς «εἰδῶλα καμόντων», μορφὲς ἀξιόλογων ἐπιστημόνων ποὺ στερήθηκαν, ὅσο ζούσαν, τῆς κοινωνικῆς τουλάχιστον ἀναγνώρισης ποὺ τοὺς ἔπρεπε, μὲ ἔπεισαν τελικὰ νὰ τοῦ ἀπονεύω τὰ πρέποντα, ὅπως ἄλλωστε ἐπιτάσσει καὶ ὁ ποιητής:

Φυλάξατε τοὺς ὕμνους
διὰ τοὺς δικαίους· μόνον
εἰς αὐτοὺς τὴν εἰρήνην,
καὶ τοὺς χρυσοὺς στεφάνους
εἰς αὐτοὺς δότε.

Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ (1958-2005)

- «Ἄρχιμ. Βασίλειος Στεφανίδης. Νεκρολογία», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Βυζαντινῶν Σπουδῶν* [στὸ ἐξῆς: *ΕΕΒΣ*] 28 (1958), σ. 464-466.
- «F. Dvornik, *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew*, Cambridge Mass. 1958», *ΕΕΒΣ* 28 (1958), σ. 507-510 (Βιβλιοκρισία).
- «D. J. Geanakoplos, *Emperor Michael Paleologus and the West, 1258-1282. A Study in Byzantine-Latin Relations*, Cambridge Mass. 1959», *ΕΕΒΣ* 29 (1959), σ. 491-494 (Βιβλιοκρισία).
- «J. Gill, *The Council of Florence*, Cambridge Mass. 1959», *ΕΕΒΣ* 29 (1959), σ. 494-499 (Βιβλιοκρισία).

- «Νόθα, άνύπαρκτα καί συγχεόμενα πρὸς ἄλληλα ἔργα τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη», *ΕΕΒΣ* 30 (1960-1961), σ. 202-213.
- «F. Dvornik, *The Ecumenical Councils. The 20th Century Encyclopedia of Catholicism*, τόμ. 82, Νέα Ὑόρκη 1961», *ΕΕΒΣ* 30 (1960-1961), σ. 656-657 (Βιβλιοκρισία).
- «Ἕλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* [στό ἐξῆς: *ΕΜΑ*] 8-9 (1958-1959, Ἀθήνα 1961), σ. 63-124.
- «Μιχαὴλ Ἀποστόλη Προσφώνημα ἀνέκδοτον εἰς τὸν καρδινάλιον Βησσαρίωνα», *Ἄθηνᾶ* 65 (1961), σ. 129-137.
- «Οἱ μεγάλοι ρήτορες Μανουὴλ ὁ Κορίνθιος, Ἀντώνιος, Μανουὴλ Γαλισιώτης καὶ ὁ χρόνος ἀκμῆς τους», *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας* [στό ἐξῆς: *ΔΙΕΕ*] 16 (1962), σ. 17-38.
- «Ἄθως, Βιβλιοθήκη-Ἀρχεῖα», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια* [στό ἐξῆς: *ΘΗΕ*], τόμ. 1, 1962, στ. 935-943 [Ἀνατύπωση μὲ προσθήκη ὑποσημειώσεων: *Βιβλιοθήκη καὶ ἀρχεῖα τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Ἀθήνα 1963].
- «Ἀρχεῖα Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», *ΘΗΕ*, τόμ. 3, 1962, στ. 308-309.
- «Ἀρκοῦδιος Πέτρος», *ΘΗΕ*, τόμ. 3, 1962, στ. 164-165.
- Joseph Gill, *Ἡ Σύνοδος τῆς Φλωρεντίας*, ἑλλην. μτφρ. Χ. Πατρινέλης, Ἀθήνα, Γραφεῖον Καλοῦ Τύπου, 1962, 524 σελ.
- «Μάρκου Μουσοῦρου ἀνέκδοτος ἐπιστολή», *Βιβλιόφιλος* 16 (1963-1964), σ. 3-7.
- «Διονύσιος Ἰβηρίτης, μεταφραστὴς τῆς “Χρονογραφίας τοῦ Δωροθέου” εἰς τὴν ρωσικὴν καὶ μητροπολίτης Οὐγγροβλαχίας», *ΕΕΒΣ* 32 (1963), σ. 314-317.
- Βιβλιοκριτικὰ σημειώματα στὸ *Bulletin Codicologique* τοῦ περιοδικοῦ *Scriptorium* 17 (1963), ἀριθ. 608, 745, 751, 928, 994, 998.
- (σὲ συνεργασία μὲ τὸν Μ. Ι. Μανούσκα) «Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Ἰωάννου Γρηγοροπούλου μετὰ τοῦ Μ. Μουσοῦρου, Α. Ἀποστόλη, Ζ. Καλλιέργη καὶ ἄλλων λογίων τῆς Ἀναγεννήσεως χρονολογουμένη (1494-1503)», *ΕΜΑ* 10 (1964), σ. 163-201.
- «Ἐκκλησιαστικαὶ εἰδήσεις ἐκ τοῦ ἡμερολογίου τοῦ Marino Sanuto (Περὶ Σκιαδου, Σκύρου, Αἰγίνης, Κύπρου καὶ Κερκύρας)», *ΔΙΕΕ* 17 (1963-1964), σ. 15-38.
- «Μιὰ ἀνέκδοτη Διήγησις γιὰ τὸν ἄγνωστο νεομάρτυρα Γεώργιο († 1437)», *Ὁρθόδοξος Παρουσία* 1 (1964), σ. 65-73.
- «Γεδεὼν Μανουὴλ», *ΘΗΕ*, τόμ. 4, 1964, στ. 241-243.
- «Ἀναγραφὴ δημοσιευμάτων Β. Α. Μυστακίδου (1859-1933)», *ΕΕΒΣ* 33 (1964), σ. 124-139.

- Βιβλιοκριτικά σημειώματα στο *Bulletin Codicologique* του περιοδικού *Scriptorium* 18 (1964), ἀριθ. 6, 177, 357.
- Κωνστ. Γιαννακόπουλος, *Ἑλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν. Μελέται ἐπὶ τῆς διαδόσεως τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην*, μτφρ. [μὲ προσδῆκες] Χ. Γ. Πατρινέλης, Ἀθήνα, Φέξης, 1965, 296 σελ.
- Βιβλιοκριτικά σημειώματα στο *Bulletin Codicologique* του περιοδικού *Scriptorium* 19 (1965), ἀριθ. 214, 712, 714, 761, 814, 815, 825, 866, 871, 872, 891.
- «Πατριαρχικά γράμματα καὶ ἄλλα ἔγγραφα καὶ σημειώματα τοῦ ΙΣΤ΄ - ΙΖ΄ αἰῶνος ἐκ τοῦ Κώδικος τοῦ Ἱερακος (Ἔθν. Βιβλιοθ. Ἑλλ. 1474)», *ΕΜΑ* 12 (1962, Ἀθήνα 1965), σ. 116-165.
- Βιβλιοκριτικά σημειώματα στο *Bulletin Codicologique* του περιοδικού *Scriptorium* 20 (1966), ἀριθ. 365, 501, 649.
- Ἵ Θεόδωρος Αγαλλιανὸς ταυτιζόμενος πρὸς τὸν Θεοφάνη Μηδείας καὶ ὁ ἀνέκδοτος λόγιος του. *Μία νέα ἱστορικὴ πηγὴ περὶ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ τὴν Ἄλωσιν χρόνους*, Ἀθήνα 1966, 176 σελ.
- «Χρονολογικά ζητήματα τῆς πατριαρχείας τοῦ Ἱερεμίου Α΄ (1522-1546)», *Μνημοσύνη* 1 (1967), σ. 249-262.
- «Ἐπιστολαὶ Ἑλλήνων πρὸς τὸν Πάπαν Γρηγόριον ΙΓ΄ (1572-1585) καὶ τὸν καρδινάλιον Σιρλέτον (†1585) (Ἐκ τοῦ Ἑλληνικοῦ Βατικανοῦ κώδικος 2124)», *ΕΜΑ* 17 (1967, Ἀθήνα 1974), σ. 45-112.
- «Ε. Λ. Βρανούση, *Τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου, ἱδρυτοῦ τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς. Φιλολογικὴ παράδοσις καὶ ἱστορικαὶ μαρτυρίαι*, Ἀθήνα 1966», *Ἑλληνικά* 21 (1968), σ. 417-420 (Βιβλιοκρισία).
- «Κρήτες συλλέκται χειρογράφων κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἀναγεννήσεως», *Πεπραγμένα τοῦ Β΄ Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τόμ. 3, Ἀθήνα 1968, σ. 202-206.
- «Κυριακὸς ὁ Ἀγκωνίτης. Ἡ δῆθεν ὑπηρεσία του εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ σουλτάνου Μωάμεθ τοῦ Πορθητοῦ καὶ ὁ χρόνος τοῦ θανάτου του», *ΕΕΒΣ* 36 (1968), σ. 152-160.
- «Μ. Ι. Μανούσκακας, *Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα (1547-1806)*, Βενετία 1968», *Ἀθηνᾶ* 70 (1968), σ. 331-333 (Βιβλιοκρισία).
- «The exact time of the first attempt of the Turks to seize the churches and convert the Christian people of Constantinople to Islam», *I Congrès International des Études du Sud-Est Européen*, τόμ. 3, Σόφια, ΒΑΝ, 1969, σ. 567-572.

- «Συμβολαί εις τήν Ιστορίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Α': Πρωτοψάλται, λαμπαδάριοι καὶ δομῆστικοὶ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας (1453-1821)», *Μνημοσύνη* 2 (1969), σ. 64-93.
- «A. Bon, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur le Principauté de l'Achaïe*, Παρίσι 1969», *Πελοποννησιακά* 7 (1969-1970), σ. 424-425 (Βιβλιοκρισία).
- «Δημοσιεύματα Μανουὴλ Γεδεών: Αναλυτικὴ ἀναγραφή», *ΕΜΑ* 19-20 (1969-1970), σ. 5-115 (ὁ τόμος 19 κυκλοφόρησε τὸ 1974, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ μελέτη τοῦ Χ. Γ. Π. αὐτοτελῶς, Ἀθήνα 1974, 115 σελ., καὶ ὁ τόμος 20 τὸ 1997, ὅπου καὶ προσθήκες τοῦ Χ. Γ. Π. βλ. παρακάτω, «Αναλυτικὴ ἀναγραφή τῶν δημοσιευμάτων τοῦ Μ. Ι. Γεδεών»).
- «Δύο ἀνέκδοτα κείμενα περὶ τοῦ Μανουὴλ Κορινθίου (Μία ἐπιστολὴ τοῦ Ίουστίνου Δεκαδύο καὶ μία "ἐνθύμησις")», *Πελοποννησιακά* 8 (1971), σ. 137-146.
- (μὲ τὸν William K. Medlin), *Renaissance Influence and Religious Reforms in Russia. Western and Post-Byzantine Impacts on Culture and Education (16th-17th Centuries)*, Γενεύη, Droz, 1971, 181 σελ.
- «Mehmed II the Conqueror and his presumed knowledge of Greek and Latin», *Viator* 2/2 (1972), σ. 349-354.
- «Π. Δ. Μαστροδημήτρης, Νικόλαος Σεκουνδίνος (1402-1464). Βίος καὶ ἔργον. Συμβολὴ εἰς τήν ἱστορίαν τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς Διασποράς, Ἀθήνα 1970», *Ἑλληνικά* 25 (1972), σ. 244-246 (Βιβλιοκρισία).
- «Un unknown discourse of Chrysoloras addressed to Manuel II Paleologus», *Greek, Roman and Byzantine Studies* 13 (1972), σ. 497-502.
- Πρόσωπα καὶ θέματα τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθήνα 1972, 23 σελ. (ἄρθρα σὲ Ἐγκυκλοπαίδειες μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1963-1971).
- «Protosaltai, lampadarii and domestiki of the Great Church during the Post-Byzantine period (1453-1821)», *Studies in Easter Chant* 3 (1973), σ. 141-170 (ἀναθεωρημένη ἔκδοσις τοῦ ἄρθρου «Συμβολαί εἰς τήν ἱστορίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου...», βλ. παραπάνω).
- «Κρητικοὶ ἔμποροι στὴ Μολδαβία καὶ τὴν Πολωνία κατὰ τὸν 16ο αἰώνα», *Πεπραγμένα Γ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου (1971)*, τόμ. 2, Ἀθήνα 1974 (δημοσιεύτηκε μόνο ἡ περίληψις).
- (μὲ τίς Α. Καρακατσάνη καὶ Μ. Θεοχάρη), *Μονὴ Σταυρονικήτα. Ἱστορία, Εἰκόνες, Χρυσοκεντήματα*, Ἀθήνα, Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, 1974 (βλ. σ. 17-38, 219-221: «Ἱστορία τῆς Μονῆς Σταυρονικήτα»).

- «Ιστορία του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά την περίοδο 1453-1669» και «Ιστορία του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά την περίοδο 1669-1821» (διάφορα κεφάλαια στις μεγάλες ενότητες «Η οργάνωση του Γένους υπό τους Τούρκους και ή επιβίωσή του», και «Πνευματικός βίος και παιδεία»), *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, τόμ. Ι', Αθήνα, Έκδοτική Αθηνών, 1974, σ. 92-113, 126-132, 132-133, 139-146, και σ. 367-376, και τόμ. ΙΑ' (Αθήνα 1975), σ. 123-134.
- «Η κεφαλονίτικη οικογένεια Πανᾶ και τὸ ἄρχεῖο τοῦ κλάδου Πανᾶ-Λοιζάτου», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 3 (1978-1979), σ. 1-8.
- Ὁ Έλληνισμὸς κατὰ τὴν πρῶμην Τουρκοκρατία (1453-1669). Πανεπιστημιακὲς παραδόσεις, Θεσσαλονίκη 1980, 192 σελ.
- Τὸ ἑλληνικὸ βιβλίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατία (1474-1820). Περιλήψεις φροντιστηριακῶν μαθημάτων, Θεσσαλονίκη 1981 (δακτυλ., καὶ νέα ἔκδ., Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1989, 1994, 82 σελ.).
- Οἱ ἑλληνικοὶ πληθυσμοὶ κατὰ τὴν περίοδο 1453-1821. Προβλήματα ἱστορικῆς δημογραφίας (Φροντιστηριακὰ μαθήματα), Θεσσαλονίκη 1982.
- «Κατανομὴ ἑλληνικῶν πληθυσμῶν σὲ φύλα καὶ σὲ ομάδες ἠλικιῶν (τέλη 16ου-ἄρχες 19ου αἰῶνα)», *Ἑλληνικά* 34 (1982-1983), σ. 369-411.
- «Εὐγένιος Βούλγαρις», *Παγκόσμιον Βιογραφικὸν Λεξικό*, τόμ. 2, Αθήνα, Έκδοτικὴ Αθηνῶν, 1984, σ. 353-354.
- «Α. Argyriou, *Macaire Macres et la polemique contre l' Islam*, Citta del Vaticano 1986», *Ἑλληνικά* 39 (1988), σ. 465-467 (Βιβλιοκρισία).
- Συμβιβασμοὶ καὶ προσδοκίαι. Οἱ ἡγετικὲς ομάδες τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Τουρκοκρατίας ἀπέναντι στοῦ ἐθνικοῦ πρόβλημα, Θεσσαλονίκη (δακτυλόγρ.), 1988 (6' ἔκδ.: Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ὑπηρεσία Δημοσιευμάτων, 1990-1991, 53 σελ.).
- «Εἰδήσεις γιὰ τὴν ἑλληνικὴ κοινότητα τῆς Προύσας», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 7 (1988-1989), σ. 9-50.
- Πρῶμην νεοελληνικὴ ἱστοριογραφία (1453-1821). Περιλήψεις Μαθημάτων, Θεσσαλονίκη 1989, 102 σελ. (ἐπὶμ. ἔκδ.: Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ὑπηρεσία Δημοσιευμάτων, 1990, 1993).
- «Ἡ μονὴ Σίμωνος Πέτρας κατὰ τὴν Τουρκοκρατία», στὸν τόμο *Σιμωνόπετρα – Ἅγιον Ὅρος*, Αθήνα 1991, σ. 21-26, 327-328.
- «Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ ἡ Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη*, Αθήνα 1990», *Balkan Studies* 32 (1991), σ. 183-184, καὶ στὰ ἑλληνικὰ Ἄντι 537 (29 Ὀκτ. 1993), σ. 63 (Βιβλιοκρισία).

- «Ο Έλληνισμός κατά την πρώτη Τουρκοκρατία, 1453-1600. Γενικές παρατηρήσεις και συσχετισμοί με την ιστορική εξέλιξη της μεταβυζαντινής τέχνης», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Έταιρείας* 16 (1991-1992), σ. 23-38.
- «Τὸ Ἅγιον Ὅρος», στὸ Ι. Κολιόπουλος / Ι. Κ. Χασιώτης (ἐπιμ.), *Νεότερη καὶ σύγχρονη Μακεδονία: Ἱστορία, Κοινωνία, Πολιτισμός*, τόμ. 1, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 112-145.
- «Τοπικὴ ἱστορία. Συζήτηση στρουγγυλῆς τραπέζης», στὸν τόμο *Ἡ Δράμα καὶ ἡ περιοχή της, Ἱστορία καὶ πολιτισμός*, Δράμα 1992, σ. 435-436.
- «Επιστολὲς τοῦ Ἰππολύτου Βάρελη καὶ τοῦ Μανουὴλ Γλυτζούνη, Ἑλλήνων ἐκδοτῶν στὴ Βενετία», *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά* [στὸ ἐξῆς: ΜΝΕ] 4 (1992), σ. 283-319.
- «Ἄγνωστες ἐκδόσεις τοῦ 16ου αἰώνα», *Ὁ Ἑραμιστῆς* 19 (1993), σ. 16-26.
- «Helen Angelomatis-Tsougarakis, *The Eve of the Greek Revival. British Travellers' Perception of Early Nineteenth Century Greece*, Λονδίνο-Νέα Ὑόρκη 1990», *Ἑλληνικά* 43 (1993), σ. 469-470 (Βιβλιοκρισία).
- «Πρώμη ἱστορικὴ μαρτυρία γιὰ τὶς Κυθωνίες (1653)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 10 (1993-1994), σ. 13-21.
- «Εἰδήσεις γιὰ γνωστούς καὶ ἄγνωστους νεομάρτυρες», *Ροδωνιά. Τιμὴ στὸν Μ. Ι. Μανούσκα*, τόμ. 2, Ρέθυμνο 1994, σ. 451-458.
- Πρόλογος στὰ Πρακτικά τοῦ Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου Ὅψεις τοῦ Μικρασιατικοῦ Ζητήματος. *Ἱστορικὴ θεώρηση καὶ προεκτάσεις*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 9-11.
- «Οἱ πρῶτοι δάσκαλοι τῆς σχολῆς Κοζάνης (Ἀπὸ τὸν Γεώργιο Κονταρῆ ὡς τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη)», *Ὁ Ἑραμιστῆς* 20 (1995), σ. 5-19.
- «Πρώμες ἱστορικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν Κοζάνη, τὴ Σιάτιστα καὶ ἄλλες κοινότητες Δυτικῆς Μακεδονίας (1660)», *ΜΝΕ* 5 (1996, Μνήμη Λεάνδρου Βρανούση), σ. 101-142.
- «P. M. Kitromilides, *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy. Studies in the Culture and Political Thought of South-Eastern Europe*, Aldershot (Variorum), 1994», *Ἑλληνικά* 47 (1997), σ. 194-197 (Βιβλιοκρισία).
- «Γεώργιος Κονταρῆς, λόγιος τοῦ ΙΖ' αἰώνα, ἀπὸ τὰ Σέρβια», *Πρακτικά Α' Συνεδρίου: Ἡ Κοζάνη καὶ ἡ περιοχή της. Ἱστορία – Πολιτισμός*, Κοζάνη 1997, σ. 459-470.
- «Τὸ Ἅγιον Ὅρος κατὰ τὴν Τουρκοκρατία», στὸ Α. Καρακατσάνη (ἐπιμ.), *Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Θεσσαλονίκη, Ὅργανισμὸς Πολιτιστικῆς Πρωτεύουσας τῆς Εὐρώπης, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 10-15.

- «Αναλυτική ἀναγραφή τῶν δημοσιευμάτων τοῦ Μ. Ι. Γεδεών: Προσθήκες, συμπληρώσεις καὶ διορθώσεις», *ΕΜΑ* 19/20 (1969-1970, Ἀθήνα 1997), σ. 117-121 (βλ. παραπάνω, «Δημοσιεύματα Μανουὴλ Γεδεών: Αναλυτική ἀναγραφή»).
- «Ὁ Γεώργιος Καλαρᾶς καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Νομαρχία», *Ὁ Ἑραριστῆς* 21 (1997), σ. 201-215.
- «Ἐπικρίσεις γιὰ τὸ κίνημα τοῦ Ρήγα καὶ τὶς δραστηριότητες τοῦ Πούλιου Μάρκου Πούλιου (1798)», *Ἑλληνικά* 48/1 (1998), σ. 113-129.
- «Ἡ Ἐκκλησία καὶ ὁ Νέος Ἑλληνισμὸς» (διάφορα κεφάλαια γιὰ τὴν Ἐκκλησία, τὴν παιδεία καὶ τὶς ἀντιτουρκικὲς κινήσεις) στὸν τόμο *Ἑλλάς. Ἡ ἱστορία καὶ ὁ πολιτισμὸς τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τὶς ἀπαρχὲς μέχρι σήμερα*, τόμ. 2, Ἀθήνα, ἐκδ. Πάπυρος, 1998, σ. 25-27, 35-43, 43-45, 60-62.
- «Ἡ διδασκαλία τῆς γλώσσας στὰ σχολεῖα τῆς Τουρκοκρατίας», στὸ Μ. Ζ. Κοπιδάκης (ἐπιμ.), *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσας*, Ἀθήνα, ΕΛΙΑ, 1999, σ. 216-217, 419.
- «Κεφαλόνιτικα ἐπώνυμα. Ἑτυμολογικὰ καὶ ἱστορικὰ σχόλια», *Κεφαλληνικά Χρονικά* 8 (1999, Ἀφιέρωμα στὸν Γ. Γ. Ἀλισανδράτο), σ. 171-175.
- «Τὸ σχέδιο ἀντιτουρκικῆς ἐκστρατείας τοῦ μητροπολίτη Τιμοθέου (1572) καὶ ἄλλα σχετικὰ κείμενα», *ΜΝΕ* 6 (2000), σ. 9-35.
- «Θωμᾶ Παπαδοπούλου, *Βιβλιοθήκες Ἁγίου Ὁρους. Παλαιὰ ἑλληνικά ἔντυπα. Πρώτη προσπάθεια συγκροτήσεως συλλογικοῦ καταλόγου. Παράρτημα: Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις*, Ἀθήνα 2000», *Νέα Ἑστία* 1732 (Μάρτ. 2001), σ. 453-455 (Βιβλιοκρισία).
- «Βιβλιογραφικὰ σημειώματα», *Ὁ Ἑραριστῆς* 23 (2001), σ. 297-300.
- «Οἱ Φαναριῶτες πρὶν ἀπὸ τὸ 1821», στὸ *Ρωμιοὶ στὴν ὑπηρεσία τῆς Ὑψηλῆς Πύλης*, Ἀθήνα 2002, σ. 15-52 (καὶ ἀγγλικά στὸ *Balkan Studies* 42 (2001), σ. 177-198).
- «Δημ. Ἀποστολόπουλος, *Θεσμοὶ καὶ ἰδεολογία στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία, 15ος-19ος αἰ.* (Πρῶτος ἀπολογισμὸς ἐνὸς ἐρευνητικοῦ προγράμματος), Ἀθήνα 2000», *Ἑλληνικά* 52 (2002), σ. 417-418 (Βιβλιοκρισία).
- «Τὸ κρυφὸ σχολεῖο καὶ πάλι», *Ὁ Ἑραριστῆς* 25 (2005), σ. 321-336.
- «Πιῶργος Ἀλισανδράτος (1915-2004)», *Ὁ Ἑραριστῆς* 25 (2005), σ. 449-451.